

Słowiańskie oświecenie – swoistość i typowość

Bieżący numer „Poznańskich Studiów Slawistycznych” zadedykowany został prof. Józefowi Tomaszowi Pokrzywniakowi, znanemu poznańskiemu badaczowi epoki oświecenia, długoletniemu dziekanowi Wydziału Filologii Polskiej i Klasycznej UAM, w skład którego wchodzi również Instytut Filologii Słowiańskiej (filologie południowo- i zachodniosłowiańskie). W polskich opracowaniach nierzadko można przeczytać, że oświecenie jako kompleks zjawisk, które zachodziły w Europie w XVIII i na początku XIX wieku objęło swym zasięgiem cały kontynent. Autorzy tych słów zapominają jednak o specyfice Słowiańszczyzny – na jej mapie kulturowo-mentalnej epoka ta odbiła się bardzo nierównomiernie. Część słowiańskich ziem w minimalnym stopniu zetknęła się z nurtem oświeceniowym płynącym z Europy Zachodniej. Obieg i wymianę myśli tamowało usytuowanie geograficzne, oddalenie od intelektualnego centrum, za które uznawany był Paryż, oraz odrębności narodowe spowodowane warunkami historyczno-politycznymi, w jakich Słowianom przyszło żyć. Najslabszy ślad oświecenie odcisnęło na terytorium Słowiańszczyzny południowej wchłoniętej przez Imperium Ottomańskie, szczególnie tym w głębi Półwyspu Bałkańskiego, gdzie dotarły jedynie pojedyncze hasła lub koncepcje epoki i to w znacząco uproszczonym wariantcie, przetworzone przez myśl religijną. Ważniejsza jest tam późniejsza recepcja oświeceniowych idei, otwarcie na które przyszło w drugiej połowie XIX wieku, wraz z odrodzeniem narodowym.

Tę swoistość Słowiańszczyzny odzwierciedla niniejszy tom. Zamieszczone w nim prace autorów z Białorusi, Bułgarii, Czech, Polski, Serbii, Słowacji, Ukrainy dotyczą zarówno studiów przypadku w różnych literaturach słowiańskich, jak i nawiązań do tradycji oświecenia w późniejszych wiekach, zwłaszcza na gruncie literatury bułgarskiej. Interesujące opracowanie Anny Boguskiej (*The sources of rationalism in Croatia in the 18th and 19th centuries. A study of less obvious cases (physics, theology and*

politics)) zapoznaje czytelnika z chorwacką recepcją idei racjonalizmu w sferze nauk przyrodniczych, społecznych, teologicznych, przekonująco udowadniając, że odbiorcy w krajach uważanych za peryferyjne, twórczo podchodzili do kategorii myślenia wypracowanych na Zachodzie, rekonfigurując pewne ich sensy przed włączeniem do lokalnych paradygmatów. Równie wyjątkowy obszar badawczy wzięła pod uwagę Aleksandra Borowiec, omawiając religijne piśmiennictwo Anicy Bošković, wykształconej, znającej kilka języków (m.in łacinę, włoski, francuski) Chorwatki na tle bogatej literackiej tradycji oświeceniowego Dubrownika (*Dubrowniczanka i Dzieciątko Jezus. O pobożności i kulcie małego Jezusa w twórczości Anicy Bošković*).

Nada Savković przybliży dziedzictwo serbskiego oświecenia na przykładzie dwóch tłumaczy: Pavle Solaricia i Jovana Došenovicia, którzy, wzorując się na słynnym Dositeju Obradoviciu, podkreślali znaczenie przekładu w rozwoju rodzimej literatury. Dokonane przez nich tłumaczenia dzieł filozoficznych, geograficznych, historycznych, matematycznych wywarły duży wpływ na genologię, treść, styl, a przede wszystkim na kształtowanie języka nowej serbskiej literatury (*Преводилачки рад Павла Соларића и Јована Дошеновића*).

Artykuły Eriki Brtāņovej i Denki Krystewej (*Bartolomeidesov obraz osvjetenského panovníka; Укротяването на Звяра. Идеята на Просвещението за овладяването на политическите страсти и руският литературен bestiарий*) poruszają ważny w czasach oświecenia problem władzy i obrazu władcy. O ile dialog Bartolomeidesa w pozytywnym świetle przedstawia postać Józefa II, zobiektywizowaną interpretacją zachwalając efekty politycznych działań i reform cesarza, o tyle rosyjscy twórcy na warsztat biorą literacko-polityczne bestiarium, w którym podstawę pojęciową stanowią idee bestii w człowieku, osvajania bestii i marzenia o wiecznym spokoju w rozumieniu europejskich oświecicieli XVIII wieku. Za kanwę służy im dynamiczna epoka Piotra I wraz z ukształtowanym w niej mitem pogromcy smoków oraz metaforami opisującymi władcę jako bestię na tronie. Panowaniu Piotra I poświęcony jest również artykuł Marzanny Kuczyńskiej, która podjęła próbę zdefiniowania pojęć uczoności i oświecenia w odniesieniu do rosyjskiego duchowieństwa poddanego przez władcę reformie eklezjalnej i oświatowej. Badania wykazały, że głównym ich budulcem są idee epoki, lecz zaadaptowane do rosyjskich

warunków politycznych, w wyniku czego nie istnieje jedna definicja omawianych terminów, mają one charakter złożony, uzależniony od hasła użyteczności w służbie państwu (*Kapłan uczony i światły w programie reform Piotra I*).

Analizy Wojciecha Sajkowskiego (*Morlachs, or Slavs from Dalmatia in French encyclopedias and dictionaries of 18th and 19th centuries*) i Nelly Kholtołobiny (*Language strategies of the Enlightenment: the image of 'Poland' in French Napoleonic Press*) ilustrują zachodnie spojrzenie na Bałkany oraz na Polskę, uwiecznione w pracach francuskich leksykografów i encyklopedystów, a także we francuskiej prasie. Sajkowski na przykładzie opisu dalmatyńskich Morlaków, tzn. „Czarnych Wołochów” (greckie: *Maurovlakhi*), potwierdza tezę o stereotypowym ujmowaniu tematu przez autorów, a nawet o ich niewiedzy w tym zakresie. Objasnienia podawane przez słowniki były nieprecyzyjne, czasem błędne, odnoszące się bardziej do przeszłości niż współczesności. W świetle powyższych twierdzeń, autor dochodzi do wniosku, że francuskie oświecenie istotnie mogło być jednym z fundamentów, na których powstał późniejszy konwencjonalny obraz Bałkanów. Kholtołobina natomiast wykazuje, że obraz Polski w prasie napoleońskiej kształtowany był z punktu widzenia francuskiej racji stanu, mającej uzasadnić zagraniczne kampanie wojenne cesarza Francuzów. Fakt ten znalazł przełożenie na pozytywne ujęcie opisywanej rzeczywistości.

Beata Lorens rozpoczęła badania nad obecnością tradycji oświeceniowej w procesie edukacji polskich kolegów unickich. Skupiła się na teatrze szkolnym w Buczacu, w którym wykorzystywany był repertuar związany z oświeceniem. Poprzez niego bazylianie przynosili idee i postawy pojawiające się w literaturze do społeczeństwa zamieszkującego wschodnią Rzeczpospolitą, czyli w środowisko różne obrządkowo. Podobnie jak jezuici, wybierali z treści płynących z Zachodniej Europy te, które mogły zostać zaakceptowane przez władze zakonne (*Tendencje oświeceniowe w bazylińskim teatrze szkolnym w Buczacu w drugiej połowie XVIII wieku*). Magdalena Połczyńska przyjrzała się znanej opowieści podróżniczej Aleksandra Sapięhy z perspektywy hermeneutycznej. Uwagę autorki przykuła postawa badawcza narratora, skorelowana z postawą wobec świata, na którą składają się dwie wartości, zrodzone na łonie umiarkowanego Oświecenia. Pierwsza to dążenie do równoważenia współlistniejących

w człowieku przeciwieństw. Druga to ciekawość: *Podróże...* warto czytać, ponieważ to pasjonująca książka, ale też dlatego, by dać się zarazić pasją oświeceniowego odkrywcy, który czynnie interesuje się światem (*Ciekawość i coincidentia oppositorum: o spuściznie Aleksandra Sapiehy jako autora Podróży w krajach słowiańskich odbywanych w latach 1802gim i 1803cim*). Maria Sobotkova uzupełniła naukową wiedzę o nieznanne fakty z życia Hugona Kołłątaja po schwytaniu go przez Austriaków i osadzeniu w więzieniu w czeskim Ołomuńcu i twierdzy Józefów. Kołłątaj spędził tam osiem lat, nie przestając parać się pracą literacką. Spod jego ręki wyszły dzieła naukowe poświęcone geografii, historii, etnografii i etyce. Dopiero w 2015 roku w miejscu odosobnienia słynnego Polaka zawisła tablica upamiętniająca to wydarzenie (*Hugo Kolltáj, státní vězeň v Olomouci a Josefově v letech 1794–1802*).

Ostatnia grupa prac mieszczących się w tematyce tomu – pięciorga autorów: Antoanety Alipiewej, Eweliny Drzewieckiej, Anny Gawareckiej, Olgi Jilevitch i Rusłana Hagui – śledzi losy myśli, idei i literackiej tradycji oświeceniowej we współczesności. Przedmiotem zainteresowania Anny Gawareckiej jest twórczość Milana Kundery, który często odwoływał się do oświeceniowych eksperymentów narracyjnych, uważanych za wyjściowe w odniesieniu do XX-wiecznych (po)nowoczesnych strategii twórczych. Aby ukazać tę „nowoczesność” prozy XVIII-wiecznej, czeski pisarz w swoim dziele dokonał „kulturowego tłumaczenia” słynnego tekstu Diderota w formie dramatu. Kunderę interesowało nie tyle filozoficzne czy ideologiczne tło opowieści Diderota, ile wolność autora w jego „zabawie z konwencjami romansowymi” (*W holdzie dla Diderota. Milan Kundera, Kubuś Fatalista i ich pan*).

Antoaneta Alipiewa przeanalizowała filozoficzne i geopolityczne idee oświecenia w wybranych pracach znanej bułgarskiej powieściopisarki i uczoney Wery Mutańcziewej (*Просвещенските идеи в българския XIX век. Кърджалийската тема в творчеството на Вера Мутафчиева*). Ewelina Drzewiecka porusza kwestię funkcjonowania tradycji cyrylo-metodejskiej w kulturze bułgarskiej. Przedmiotem analizy jest pierwotnie religijne pojęcie „słowiańskich/bułgarskich oświecicieli”. Cyryl i Metody są przedstawiani jako mecenas oświecenia, najpierw rozumianego jako edukacja, później jako epoka historyczna, dlatego stają się absolutnymi wzorcami do naśladowania dla obywatela bułgarskiego („*Славянското*

просвещение“ или за функционирането на кирило-методиевската традиция в модерната българска култура). Olga Jilevitch i Ruslan Hagua omawiają nieznaną szerzej w Polsce współczesną, filozoficzno-alegoryczną powieść białoruską w kontekście francuskiego piśmiennictwa filozoficznego epoki oświecenia. Autorzy badają poetykę białoruskich utworów pod kątem aktualizacji literackich konwencji oświeceniowych, a także ich warstwę ideową, w której twórcy próbują odpowiedzieć na uniwersalne pytania o sens ludzkiego życia (*Традиции французской философской прозы эпохи Просвещения в современном белорусском философско-аллегорическом романе*).

W dziale *Poza tematem* zamieszczone zostały dwa opracowania: literaturoznawcze – Evelyny Rudan, poświęcone chorwackojęzycznej twórczości Josipa Mlakića i Kristiana Novaka (*Prijevod usmenih strahova u pisanu tjeskobu ili poetički učinci predajnih elemenata u romanima Živi i mrtvi Josipa Mlakića i Črna mati zemla*) oraz językoznawcze – komparatystyczne, skupione na peryfrazach zastępujących antroponimy w języku polskim i chorwackim Joanny Szerszunowicz i Ivany Vidović (*Konwencyjonalne peryfrazy zastępujące antroponimy w ujęciu kontrastywnym na przykładzie polskich wyrażen omownych i ich chorwackich odpowiedników*).

Tom zamykają trzy artykuły recenzyjne oraz jeden jubileuszowy zadekowany prof. Barbarze Czapik-Lityńskiej, zasłużonej uczoney, badaczce literatur południowosłowiańskich związanej z Uniwersytetem Śląskim.

Zamieszczone w tomie prace z jednej strony unaoczniają odmienne sposoby funkcjonowania idei oświecenia w kulturach i literaturach słowiańskich, z drugiej wskazują na nierównomierny rozwój refleksji naukowej nad dziedzictwem epoki. Część bowiem problematyki z nim związanej została przebadana dość gruntownie, zwłaszcza w literaturze rosyjskiej czy polskiej, pozostała jednak wymaga wręcz badań podstawowych. Stan ten bezspornie dowodzi, iż podjęte analizy należy kontynuować, wypełniając kolejne białe plamy na mapie wiedzy o literacko-kulturowej przeszłości różnych części Słowiańszczyzny.

Marzanna Kuczyńska
Krystyna Pieniążek-Marković